

YELOX'ŊAHA LAHABAYA LAXIMBU ZAN
JENDI BIHI TALAHI BIεHIGU ZALIKPANA
GHNANA TUDU YAXILI ZANŊI
PAORP-VWC

Translation Into:

ENGLISH

PROVERBIAL SAYINGS ON CHILDREN'S RIGHTS
COLLECTED IN NORTHERN GHANA
BY PAORP-VWC

BASSARI

NBIYAAMU BATɔL LANKPAŊI BɔTI TIN
NPEE NYIKIRILI LIN SI KI TII KINYIBɔNTIŊINEE
(PAORP-VWC)
ŊMA Dɔ LIPAALBU GANA TINKINEE

KONKOMBA

N-YATANŊAAK AAH BɔLIIN KINɔ BIYAABɔ TIN KAAH
PAORP-VWC GMANN KINYAN NNE LIPAL AAH
PIPII GHANANI

**YELOX'NAHA LAHABAYA LAXIMBU ZAN
JENDI BIHI TALAHI BIεHIGU ZALIKPANA
GHNANA TUDU YAXILI ZANTI
PAORP-VWC**

DIN BE KUNDI ƚƚ NI

Payili zaƚ kpa Tuma ƚƚ Nintiyili	5
Tarli PAORP-VWC mini KiRA Ni Nye Binsheyu	6
I. Tuma ƚƚ Daliri Nye Dini?	8
II. Nira ni ni tooi zaƚ Tuma ƚƚ n-ku Bukaata Shem?	9
III. Naha mini bihi wubisiri suƚ zalikpan' sheƚa din lu n-zahim	11
1. Zaligu Din Mƚƚ Gaƚbu	12
2. Bia suhuyurim (Bieri suƚ zalikpana)	14
3. Zaligu din kpaƚsiri bia yee (jilima zaƚ ti bia yeltƚya)	16
4. Zaligu din jendi nyevuli, di benibu ni toontibo	18
5. Zaligu Zaƚ kpa bihi laamba mini daƚ zaa bihi wubisiri suƚ. ...	20
6. Talahi biehiƚu zalikpani din wuhiri ni sokam to ni o mali yuli ka nya tingbani maa bilichina (Doƚim dabisili gbaƚ sabbu).....	22
7. Bihi talahi biehiƚu zalikpani ƚƚan wuhiri ni di tu ni bia kam chaƚ shikuru.....	24
8. Bihi talahi biehiƚu zalikpani ƚƚan wuhiri ti zilelini yela, vuhim mini diema saha.	26
9. Bihi talahi biehiƚu zalikpani ƚƚan wuhirini di gu ka tayi mushiiba/muƚisigu, ni zileli ni yelayela din nye barinanima nti pahi kaya ni taada yelsheya ni zaƚ pa talima.....	28

Payili zaŋ kpa Tuma ŋɔ Nintiyili

Ban Kpaŋmaŋ ti che ka tuma ŋɔ tum vienyela maa n-nye Pan African Organisation for Research and Protection of Violence on Women and Children (PAORP-VWC), Kinderrechte Afrika e. V. (KiRA) nti pahi ninvuy' sheba (salo) ban yi Tolon, Kumbungu, Gushegu, Zabzugu ni Tatale/Sanguli Districts din be ti Ghana tudu yayili ŋɔ ni.

Ti puhiri ka payiri PAORP-VWC tuun tumdiba ŋɔ sheba ni kpaŋmaŋa sheli be ni niŋ n-chaŋ gili bɔba ni yaya deei niriba zilinkom be bala yeltɔya ni, ka sabi li n-niŋ siliminsili ni. Bana n-nye: Dr Ndonwie Peter, Dr Muma Bili, Mr Awanbang Azeh, Ms Felicia Amoanab, Ms Matilda Nsiah, Ms Agiiba Mary, Ms Priscilla Yeli-oni, Ms Fati Wunaate, Mr Ndifor Luciani, Mrs Melani Zofoa ni Mr Mohammed Yakubu.

Ti nyela ban lahi zaŋdi puhiri suŋ n-tiri tudu yayili ŋɔ nima di bahi bahdi ninvuy sheba ban le ti baŋsim zaŋ kpa ŋaha mini salima sheŋa din sɔŋ ka tuma ŋɔ nya nyevuli ŋɔ.

Ti lahi nyela ban zaŋdi ti puhiri suŋ n-tiri KiRA Balante Mr Horst Buchmann (Ti ni ku tooi tam so yela). O daa nyela ninvuv' so ŋun tahi lala haŋkli ŋɔ n aka ti mini o daa na zamdi li ka o ti ŋmaligi zaŋ o nuhi dihi buya tiŋa ka che ti.

Ti lahi puhiri ka payiri Mr Andreas Boening, bihi pribi Ms Katia Zug, Ms Stefanie Komarek n ti pahi KiRA tuun tumdiba zaa ni yi ni kuli za ti nyaaŋa ka guligu la hali ka tuma ŋɔ ti nye din ni tooi yi polo ni na ŋɔ.

Zaŋ kpa tuma ŋɔ liyiri dibu polo, German Federal Ministry for Economic Cooperation and Development (BMZ) mini Kinderrechte Afrika e. V. (KiRA) Germany n zaŋ be kpalan zuya gbini taba ka kundi ŋɔ sabi.

Puhigu sɔŋ n-tiri

Bisa. Horst Buchmann ti tam so yela so kam PAORP-VWC
“bihi zaa ba”

PAORP-VWC mini KiRA Ni Nye Binsheyu

Pan African Organization for Research and Protection of Violence on Women and Children (PAORP-VWC) nyela za n gama zuyu lahingu din kpañsiri sokam biehigu zalikpana zuyu ka di kpɛna Ghana ɲɔ yuuni 2008 la halli ni zuɲɔ. Di nyela din lahi be Cameroun tingbani ni yuuni 2010 halli ni zuɲɔ. Di kpɛla Ghana ɲɔ ka di pala daabilim niɲbu zuyu. Di zuyu ka Ghana Fakumsi yayili din su Saamba deebu tayi deeiba n-kpɛhi fukumsi ni, ni be tum tuma ka di pala daabilim tuma zuyu. Lala n-nye li Cameroun gba.

Ghana tingbani ɲɔ puuni, PAORP-VWC nyela ban be tudu yayili ɲɔ ka di mali yaa pam. Tudu ɲɔ yay' sheɲa be ni tumdi maa n-nye: Tolon, Kumbungu, Gushegu, Zabzugu ni Tatale/Sanguli. Lala za n gama zuyu layingu ɲɔ nyela ban tuma chaɲ nti jendi yelisim sheɲa zaa ɲan gbarigiri payaba mini bihi jilima ti zileya ni tuhibu. Tuma ɲɔ yi yen nya nasara, PAORP-VWC nyela ban yi n-zani ni be vihi nya yelimaɲli zan kpa yelisim sheɲa ɲan su payaba mini bihi bɔliyoli bɔlibu, be muɲisibu ni be gaɲbu din zooli ka di be ti biehigu ni ɲɔ. Ti ni yen kpaɲsi binshɛɲa ka di sɔɲ ka ti nya nasara n-nye: Ti gu ka kpaɲsi zalikpana din zabiri payaba mini bihi zuyu, n-sɔɲ ka niriba ni zuri bihi la baligi, bo soya din yen che ka bibilim muɲisi zaɲ ti dabba la che, ti kpaɲsi bihi shikuru chandi mini baɲsim bɔbu, n-che ka payaba nya yee (ka paya yee du), suhudoo kpaɲsibu ti biehigu ni, n-gu ka tahi hali sheɲa din tahiri zaba na nti pahi baɲsim din yen sɔɲ biehigu ni zaɲ' vielli bo n-le ba ka di sɔɲsi be biheigu ni toon tibo.

PAORP-VWC zaɲ be kpalanzuli gbini Ghana ɲɔ sokam bier' suɲ tuma yayili nima (Department of Social Welfare), Ghana ɲɔ linjima bem guli Ghana Tingbani tarisi (Ghana Immigration Services), la Ghana ɲɔ pirinsi tuma yilinima (Ghana Police Service), Asambili Tuuntumdiba (Municipal Assemblies), Adiini Kpamba, Tindaamba nti pahi Asanzanima mini yeli ka di zani nima zaa dini ka tumdi be tuma.

Kinderrechte Afrika e. V. (KiRA) yeltɔya ka di gbunni nyela "Africa bihi wubisibu zalikpana" ka be kpa li yuuni 1995. Germany tin sheli be ni booni Lahr la ka be daa kpa za n gama zuyu layingu ɲɔ. Ti ni zi saha sheli ɲɔ be nyela ban be Africa ɲɔ tingba anu ni. Lala tingbana

maa n-nye Benin, Cameroon, Ghana, Mali ni Togo n-sɔŋdi bi' sheba ban laamba bi zaŋ be zaɣisim n-niŋ lala bihi ŋɔ ni zaŋ kpa be wubisiri suŋ polo. Dimbɔŋɔ nyela din bi birigi ka che adunia yili tingbana layingu (UN) zalikpana din zabiri bihi zuɣu la nti pahi Gbansabila tingbana layingu zalikpana din bi saɣi bihi zuɣu la zalisi (African Charter on the Rights and Welfare of the Child).

Ban gbibi KiRA bee ban be di tooni ka binsheyukam chani dede nyela KiRA maŋmaŋa tuuntumdiba ban yuui ka mali ti gbasabila tingbana baŋsim ka lahi mali zaɣisim ni baŋsim zaŋ kpa gbansabila tingbani lebiginsim polo.

Lala za n gama zuɣu layingu ŋɔ (KiRA) nia nyela be sɔŋ n-kpaŋsi so' sheŋa ti ni yen doli ka sokam baŋ ka doli di ni yen niŋ shem n-kpaŋsi bihi gbibiri suŋ zalikpana dolibu ti gbansabila tingbani ni, ka sɔŋsi ka bihi nya jilima be wubisibu ni soya ŋɔ sheŋa n-nye:

- Ti gu ka taɣi bihi ka che muɣisigu balibu kam, bihi ŋaribu ni bihi nahimbu din bi tu
- Bihi gbibiri suŋ zalikpana bi gaŋ so. Di tila soli ni ti wubisi bia kam di ni tu shem ka bi gaŋda, din yen che ka bia kam ti ŋmani o taba biebigu ni.
- Ti tiri bihi jilima, n-che ka bia kam yiɣisina o daŋ ni ni suhudoo mini suhupielli n ni tooi be o zileli mini o taba ni vienyele.

Di wuhiri ti ni KiRA ni bɔri sheli nyela bia kam nya wubisiri suŋ din yen che ka bia kam yiɣisina sɔhi bieyuni n-ni tooi ti gbibi o maŋa, o paya/payaba ni o bihi, o ya nti tabili o tingbani zaa. Din yen che ka tuma ŋɔ tum vienyele ka nya zaa din ka ŋmali biebigu ni nyela KiRA nima bola soya din tu ni be doli le Polatiisa Kpamba, asanzanima nti pahi bihi baŋsim zaŋ kpa bihi wubisiri suŋ polo.

I. Tuma ɗo Daliri Nye Dini?

PAORP-VWC tuuntumdiba n-gili layim ka sabi ɗaha ɗo sɔɗ kundi ɗo ni ni di “Sɔɗsi kpaɗsi bihi wubisiri suɗ zalikpana tuma, ka di daliri nye di kpaɗsi din yen che ka ti tooi gu ka tayi bihi ni ninvuy bieri ni zuri ba la, di gbarigi bibihi talahi zaɗ ti dabba ti Ghana tudu yayili ɗo”. Ban ku ariziki n-niɗ tuma ɗo ni n-nye German Federal Ministry for Economic Cooperation and Development (BMZ) mini Kinderrechte Afrika e. V. (KiRA).

Kpaɗmaɗ kam ni zaɗ ni di kpaɗsi bihi wubisiri suɗ zalikpana tudu yayili ɗo ni, bi baɗ gbaabu mini bi baɗ shibu chemi ka di bi nyari nasara ka di ɗmanila bisheɗu din nye lahaɗibu bini. Din tayiri gban’ chera maa na bi yirila sheli pahila so’ sheɗa ban tiri salo lahabali maa ni bi du n-tam salo ban deeri lahabali ɗo haɗkali kal zuɗu, ni lahabali maa lebigibu tuma ni bi niɗdi vienyela maa zuɗu chemi ka niriba zaɗisiri ka kariti bihi wubisiri suɗ zalikpana yeltɔya ti biehigu ni.

Amaa ti yi lihi bee ti yi gbilisiri tibili vienyela, ti ni nya ka bal’ sheɗa ɗan be ti tingbana ɗo puuni zaa mali be yeltɔyiniyima bee ɗaha din haɗkali kpaɗsiri ti bihi wubisiri suɗ. Balante ɗaha sheɗa ti ni tooi maali n-wuhiri ti yeltɔya baɗsim pam la nyela din wuhiri ni timaɗmaɗsi nyela ban kpaɗsiri bihi vienyela wubisibu din wuhiri niti nyela ban kpaɗsiri bihi wubisiri suɗ zalikpana.

Lala ɗo zuɗu, ɗaha ɗo nyela ti ni ni tooi zaɗ sheɗa pili ti tuma ɗo ka di sɔɗ ti zaɗ kpa bihi wubsri suɗ zalikpana kpaɗsibu. Dimaɗmaɗa nyela din yen che ka salo gbaai daliri sheɗa din tahili ka di tu ni ti kpaɗsi lala zalikpana ɗo. Kundi ɗo nyela din yen sɔɗ ka tudu yayili ɗo nima baɗ ni pa haɗkali palli bee bin’ palli ka ti zirina, di nyela ban maɗmaɗ ni pun mi ka niɗdi binsheɗu. Tinima dini nyela ti yen sɔɗmi n-kpaɗsi li. Di zuɗu ka ti kpaɗsi n-nam kundi ɗo ni di sɔɗ ka ti kpaɗsi lala bihi wubisir’ suɗ zalikpana. Di nyela so’ sheli asanza nira kam ɗun be ti zileli kam ni ni yen dihi tabili ni di pala bin’ palli ka ti zaɗna ni titi fa be haɗkali. Kundi ɗo lahi nyela kundi sheli ti ni ni tooi zaɗ tum tuma ti shikuruti ni n-wuhi bihi be wubisir suɗ zalikpana nti pahi kaya ni taada kpaɗsibu.

II. Nira ni ni tooi zaŋ Tuma ŋo n-ku Bukaata Shem?

A bɔri ni a kpaŋsila bihi laamba ka be deeri be bihi doyim gbana bee niriba ka a bɔri ni a kpaŋsi ka be kpaŋsi b bihi doyiri gbana deebu be yi ti doyi bia? A bɔrimi ni a kpaŋsila salo bee sokam bee tirkam ka be niŋ nimɔhi n-zaŋ zaŋa gu ka faai bihi bahi ka che yelisim sheŋa din be ti taada ni, kamani bibihi gbaai ti dabba bee n-gbaai bia ŋun na bi saŋi paya n-tiri dabba nti pahi bihi zubu bee? A lahi bɔrimi ni a di bihi alizama zaŋ jendi di ni tu ni be laamba wubisi ba vienyela shem bee? Kundi ŋo nyela din ni tooi soŋ ka a zaŋ niriba bee daadama niŋsim sheŋa bee be kaya ni taada yelisim sheŋa n-nya nasara zaŋ kpa a tuma maa polo. Soli kam a ni yen doli ka a lahabali paai niriba, kundi ŋo nyela din ni soŋ ka a nya nasara. Din deeyi niŋ ka sokam yen doli a ni zaŋ lahaba' sheli n-ti bihi laamba, bee a zaŋ alizama n-leei so' sheli ka a mini bihi laamba diri zaŋ jendi bihi wubisiri suŋ polo, di nyela din ni soŋ a.

Zalikpana awei (9) ka ti kahigi neei vienyela ka zaŋ ŋaha ŋan lu n-zahim di zaŋ' yini kam, ni di soŋsi ka kundu ŋo nya nasara. Sodolisi ŋan doli ŋo na nyela din yen soŋsi ka niriba nya nin' neesim vienyela zaŋ kpa bihi wubisir suŋ zalikpana polo. Di lahi yen chemi ka niriba saŋi deei ka kpaŋsi di zaŋ tum tuma. A yi doli sodolisi ŋan doli ŋo na, ni di ni pe n-do shem ŋo di nyela din yen soŋsi ka niriba nya nin' neesim vienyela zaŋ kpa bihi wubisiri suŋ zalikpana polo. Ka lahi yen che ka niriba saŋi deei li ka lahi kaŋsi li.

- Piligu, piimi bia wubisiri suŋ zalikpan' sheli a ni bɔri ni a kahigi neei nti pahi a ni yen kahigi neei li n-ti ninvuy sheba maa.
- To, lahi lihimi ŋaha sheŋa ŋan do gbunni maa n-nya ŋahili bee ŋaha din lu n-zahim bee ŋan lu n-zahim zalikpan' sheli bee zalikpan' sheŋa a ni piila ka zaŋ ŋahili bee di zaŋ' bɔbigu n-tum tuma kamani ŋan doli ŋo:
 - A tuuli lahaba din yen che ka a tooi tum tuma maa bee
 - Ka a zaŋ li lebi a mini a ni yen le sheba baŋsim maa lahabali taachi bee yeltɔyikpani din jendi bia wubisiri suŋ zalikpan' sheli a ni yen wuhi ba maa bee
 - Ka a zaŋ li ka di leei binsheɣu a ni yen zaŋ n-tum tuma ka di soŋ n-kahigi neei ban deei lahabali nin' vienyela zaŋ kpa

ban̄sim sheli a ni leri ba maa polo bee ka di l̄bi shehira din ni sɔŋ ba b̄ biɛȳu kam biɛhigu ni.

- Dimbo ŋɔ nyaana, kpaŋsimi ban deei lahabali ŋɔ ka b̄ gba tohi b zilinkom ni nye sheli bee ban̄sim sheli b̄ ni mali zaŋ kpa zalikpan' sheŋa b̄ ni nya ŋɔ maa, bee ka b̄ che ka salo ban kpalim gba gbaai bihi wubisiri suŋ zalikpana ban̄sim. B̄ lahi kpaŋsi lala zalikpana maa ni di jilima schibiɛȳu.

Kundi ŋɔ nyela ti ni l̄bigi sheli lahabali n-niŋ zuliya bala dibaata (Silmiinsili, Basari ni Konkomba) yel̄tɔȳa ni. Lala zuliya bala ŋɔ n-nyɛ ban zooli gari bal' sheŋa ŋan pahi di zuȳu Ghana tudu yayili ŋɔ. Tuma ŋɔ "Niriba Kpaŋsibu zaŋ kpa yelisim sheŋa ŋan yen sɔŋ ka ti tuhi nyan' yel' yɔya kamani bihi zubu mini bipuhinbihi muyisi zaŋ n-ti dabba ti Ghana tudu yay-li ŋɔ ni".

III. Naha mini bihi wubisiri suɗ zalikpan' sheɗa din lu n-zahim

Kundi ɗo yaɗ' sheɗa ɗan doli ɗo na ni, ti yen nyala bihi wubisibu zalisi ka di nyela din yi gbansabila tingbana layingu sheli din su bihi biehi suɗ kpansi bu la sanina. Be booni li mi Gbansabila tingbana layingu zalikpana din bi sayi bihi zuɗu la zalisi (African Charter on the Rights and Welfare of the Child - ACRWC)¹ mini Ghana zalikpana din jendi bihi la puuni zaligu din kalinli nye ko bisinu ni pihiyɗu la Ghana Bihi Zalikpana (Act 560)².

Lala zalikpana ɗo maa n-nye tuuli ka nye talahi zalisi din jendi bihi wubisibu. Di nyela bia ni yiyisina m-paai sheli o ba nandaarɗa ni. Di nyela nira ni ku tooi ko hi sheli bee n-zarɗ tayi binsheɗu bee n-zarɗ labi bee n-yihi bahi ka chani a yubu ka che bia.

Zalikpana maa zaɗ' yini kam nyela din kahigi vienyela ni di soɗsi ti ka ti wum ka gbaai di gbunni vienyela . Yaha, ɗaha din kpaɗsiri niriba biehiɗu bee haɗkali zarɗ kpa bihi wubisiri suɗ haɗkali deebu ni di zarɗ tum tuma ka di nyela din yi Ghana tudu yayili ɗo na nyela din pahi doli li . Zaligu kam gbunni, a yen nyala ɗahili/ɗaha din lu n-zahim li.

Naha sheɗa din be zalikpana maa gbunni maa sheɗa gbunni yayi zalikpan' yini zuɗu. A ni tooi Zarɗ li tum tuma di ni simdi luɗ sheli kam. Miri ka a ti tiehi ni di ku tooi ku bukaata luɗ' sheli yaha, di kul nyela din yen soɗɗ.

¹ Tudu zaligu zarɗ ti Ghana tigbani ni 2005.

² Tigbani zaligu zarɗ ti 1998 tayi ni 2016.

1. Zaligu Din Mɔŋ Gaŋbu

Zaligu 3 ACRWC / Zaligu 3 Ghana Bihi Zalikpana

Gbunni Kahigibu

Bia kam nyela ŋun mali jilima ka di tu ni ti gbibi o vienyela ka guri ka tayiri o. Dimbɔŋɔ kpala talahi ni ti niŋ n-ti bia kam ka di bi doli o nyela doo bee paya, bal' sheli din nya o, adiini sheli o ni doli, paati bee o suhu yurilim yelisim sheli, o ni yi luy' sheli na, bee o dariza. Lala yelisimnima ŋɔ nyela di ni tu ni sokam sayi deei binsheyu zaŋ kpa bia kam polo ka gbibi o, dama bia kam mali Naawuni ni larigi o anfaani sheli.

Nahan nan lu n-zahim li

Di ti gan bia dahin sheli dama a bi mi nun yen yihi a dahiri sheli.

Naawuni m mi nun gbina piela pa nun zini taampiligim zuyu. Di zuyu, banmi ni bia kam mali o anfaani.

Bia yi be ka wula, di bi tu ni a boli o yali. Dizuyu kundun yi mali o yelimaŋli nyin zaŋ ti o ka o kpe o moyu ni.

Suhudoo mini suhugribo nmanila saa, di mirila sokam yija.

Ti nu' bihi na zaa bi sayisi taba.

Bin' bieyu tooi yiri bin' sun ni na ka bin' sun yiri bin' bieyu ni na.

A yi yula so bia ka so gba naanyi yu a bia.

2. Bia suhuyurilm (Bieri suŋ zalikpana)

Zaligu 4 (1) ACRWC / Zaligu 2 Ghana Bihi Zalikpana

Gbunni Kahigibu

Lala zalikpani ŋɔ zaŋla bia maa mini o bieri' vielli yeltɔya lebi tuuli dini. Di kpaŋsirila ni kootu zaya ni nye sheli, daadam, tuma duu bee tuma du'sheŋa ni di kpaŋmaŋa din zaŋ jendi bia tu ni bi yeli yelimaŋli n – doli tuun' dini mini zaligu sheli din yen sɔŋ ti bia maa suhuyurilm. Ayi lihi lala soli ŋɔ zaŋ jendi bia kam zaŋ kpa be yuma mini be yuusim, nyela din yen bɔri zahimbu ni nimmohi. Din kuli kpa talahi nyela zaŋ jendi bia man yi yen gbaai yelli kam, banda di yi ti nye yelli jehi o suhu ni. Dinsaŋa, di tu ni bihi maa yelibora nya kpaŋsibu sahasheli kam ni di yaa ni du m paai shem.

Nahan nan lu n-zahim li

Bihi lari mini yiyijem yeltɔya nyela Natitalilana manman ni zali sheli.

Di tu ni laamba gbaai gbaari sun ti bihi ka di sa leei kpam ni yelim ti ba soha bieyu ni.

Bihi yi yiini yila ka wari waa di nyela suhupielli n-ti duniya.

Di bi tu ni ti lihi ziem bia fabila.

Naawuni bi nam daadam ni o vuhi, dinzuyu yela yi paai wula, shee suyilo.

Zanmi a man pa talima n yili bi'yoli yilli ti bia, ka tooi nya a dintoli gom.

Di bi tu ni ti zan ti bihi schabieyuni yeltɔya lebi diema bee n diem.

3. Zaligu din kpaɲsiri bia yee (jilima zaɲ ti bia yeltɔya)

Zaligu 4 (2) ACRWC / Zaligu 11 Ghana Bihi Zalikpana

Gbunni Kahigibu

Bihi mali soli ni be di alizama. Bihi yuma yi pori ka wula, di tu ni ɲun kam nua be o gbubbu ni, wumdi kaɲkali sheli o ni mali ka di pala so n-wuhiri o bee m-muyisiri o. Di lahi tu ni tiri be hankaya jlima ni nimɔhi ka bi tam be Yuma ni hankaya ni lebigi shem. Di zuɲu, di tu ni ti zaɲdi ba pahira, ti yi ti yen gbaai saawura be toontibo polo.

Nahan nan lu n-zahim li

Ti tima bihi bilim jilima dama dina n-wuhiri be sobieyu ni.

Wummi ti a bia ka ti bi niŋ yoli tiim.

Wumi bia yeli, ka di o daafani.

Bia pala yinyaa, wummila o ni bɔri sheli pɔi.

Kundun bi kumdi yungtusuyu yirin, o yi ti kum, o kpahirila o laamba zuɣu ni.

Bia yetɔya nyela Naawuni dini.

Yoomi a maŋa n-ti bia ka o sa lebi dindahin' sheli nira.

4. Zaligu din jendi nyevuli, di benibu ni toontibo

Zaligu 5 ACRWC / Zaligu 6 (2) Ghana Bihi Zalikpana

Gbunni Kahigibu

Be ni kuli dɔyi bia luhina saba sheli kuli mali wɔra, di kpala talahi ni o beni hali nti zooli niɲ zaɣ' kurili. Di zuɣu, di kpala talahi ni ti dihi o ka nyuhi o, ka yuli o alaafee zuɣu ni o biɛhigu shee (doo shee) ka lahi yuri o. Ti di doli bia maa nyela ninsala bee o pa. Hali yi yi tieha yi wuhiriya mi ni o pala ninsala (o yi nyɛ niɣima), soli kani ni yi zaɣisi o bee n di o amaana be di ti yeri ni yi ku o (n-sheegi o). Di yi bɔra din be ka wula, o laamba tu ni be yɔli o vienyela. Hali di yi zami ni gomnarnti nua pahi o yulibu ni, be m-bɔmi di soya. Di kpami ni gomnanti zaɲ o nua pa bia kam zuɣu ka di bi doli o ni nyɛ so bee o ni yi sheli na.

Nahan nan lu n-zahim li

Doyiri surugu n-nyɛ bilɛyɛ yili ka di kpa talahi ni ti gu ka tahi li ni jilima.

Bihi nmanila sanmarisi m-be sagbana ni.

Bihi n-nyɛ ti sɔhibiɛyuni.

Ti dunia toontibo bela bihi nuuni.

Wuntaɗ yi puhira di tu ni di puhiri bahiri ti mini ti bihi zuɗu.

Cheli ti Wuni, ka suhu bo anfaani din ka nmali ka o ti ti a bia.

Nun mi sa ni da nuna n-dari di binchera.

Bia yi kani daɗ kani/ bia n-che ka daɗ beni.

Wubisiri suɗ yirila laamba sani na.

5. Zaligu Zan kpa bihi laamba mini dan za bihi wubisiri sun

Zaligu 20 mini 19 (1) ni 18 (1) ACRWC / Zaligu 5 Ghana Bihi
Zalikpana dibaa yɔbu (6)

Gbunni Kahigibu

Di tu ni ti kpaŋsi ka bia kam nya wubisibu din nye wubisir' sun (din kpaŋsiri bia, ka guri ka tayiri o) o zileli ni. Yɛna n -nye luɣ' sheli bia ni nyari lala yelisim ŋɔ gari luɣilikam. Din zuɣu, bia n kani ka nira ni tooi woligi o ka che o laamba (ba ni ma) ka di pa bia maa suhuyurilim, nayila lala niŋsim maa daliri nyela din yen gu ka tahi bia maa nyevuli. Bia laamba nyemma kalinsi bee be fara biebigu ni, pala daliri ni di woligi bia maa ka che ba. Di kpa talahi pam ni gomnanti niŋ o ni yen niŋ shem ka bia laamba wubisi o vienyela, hali o yi ka niŋdili, ŋun boŋi soŋsim n-ti ba. Amaa, bia wubisibu nyela talahi n-zi bia laamba zuɣu, pa ni suhuyurilim. Di nyela bihi laamba tuma. Bia wubisibu dii pala ti dihi bia, yeli ba ka soli ba bee n-tahi ba shikuru bee m-bo baŋsim n-ti ba, amaa, ti tiri ba yurilim (nwuhi ba yurilim). Ti yi yen niŋ di sheli kam bia zuɣu, ti n-che ka bia maŋmaŋ suhuyurilim (pa zaɣ'bieɣu) ka ni soŋ o, m-be tooni ka ti doli.

Nahan nan lu n-zahim li

Bia nyela nan ku tam, a yi be o bier' suɗ.

Ti gubirimi yaari bia nan yen di kom, pa ni ti gubi galim o.

Bia nan nyela sokam bia (Nangban yini m-miri dam).

Bia kam nyela naa, din kpalim nyela o laamba dini.

Adiinima nyela din guri ta tahiri bihi, laamba mini ban pahi zileli ni gba bahi niɗ be dini.

Ti zaɗmi biehi suɗ n-wubisi bihi ka sa ti di di anfaani bieɗuni.

Wubisimi bia ni yelimaɗli ka o sa ti nye yelimaɗlilana bieɗuni.

A yi boɗi ni bia che kumsi, a cherimi ka o baɗ din be duɗu ni.

Sara yi tiɗila dundoɗ ni ka naanyi yi sambani ni.

Bihi n-nye ban miri Naawuni ka o yurilim pa be zuɗu

6. Talahi biehigu zalikpani din wuhiri ni sokam to ni o mali yuli ka nya tingbani maa bilichina (Doyim dabisili gbanj sabbu)

Zaligu 6 ACRWC / Zaligu 4 mini 6 (4) Ghana Bihi Zalikpana

Gbunni Kahigibu

Be yi kuli do bia, o laamba talahi tuma nye be bo yuli ti bia maa di ni nye o tuuli yuli ka chan ashibitinima sani n ti sabi yuli maa soŋ ka di woligi bia maa ka sokam mi o ni lala yuli o zileli maa ni. Yaha, bia maa ni lahi nya gbanj sheli ti ni booni duyir' dabisili gbanj la ka ŋo zuyu n-su o leei tingbani maa ni nira, ka ni tooi lahi mali o dintoli gbanbila hali ni gbanj sheli ti ni booni passipooti la. Din saha, ŋo ni lahi tooi soŋ bia maa ka o lahi tooi nya daadam talahi biehigu zalikpana ŋan pahi maa zaa. Shehira, shikuru, alaafee biehigu, bee ganbu kalinsi amaa ka di gba leei mali di samyoo. Hali gba di lahi tooi soŋ gu lala bia maa. Di tu ni bia maa mi o laamba. Ni dama, somoa di zori ka che o ba tiŋa biehigu yi be ka wula, o ku tooi zo ka che li.

Nahan nan lu n-zahim li

Ni a ni paai nim'sheli a ba nadaan ni ka a nɔbira.

Bia bi zanɔi o nuzaa tiriti o yinɔ.

Nira ku tooi taɔi o zuliya naɔi la be doɔi a nin zuliya sheli ni.

A zuliya kaya ni taada nya a haliya.

Noonbila yi kuli yiyiri ka bo? To, o banmi ni o kuli manila tinɔ.

Noo kobiri n nye o.

Jensi tɔra bi nya baa.

Yinyaa yi kuli tibi kpan, banleei karasu.

Kpan bi yiyiri ka o bia chami tinɔ.

Kundun ku tooi doɔi bua.

7. Bihi talahi biebigu zalikpani njan wuhiri ni di tu ni bia kam chaŋ shikuru

Zaligu 11 ACRWC / Zaligu 8 (1) Ghana Bihi Zalikpana

Gbunni Kahigibu

Bia kam, liyirilana bee faralana tu ni di tooi ti o soli ka o chaŋ shikuru. nɔ chaŋ ti jendila bipuyiŋsi mini bidibisi ni bihi ban mali dalinli be ningbuna yay'sheli ni. Di daanfaani zooya pam ni nira tooi bohim sabbu, karimbu ni laasabu malibu dama nɔ nima ni tooi sɔŋ bia ma aka o zani tuhi o maŋmaŋ biebigu nyevuya ni. Shikuru chaŋdi lahi sɔŋdila bi aka o zani zaashe vielli ka baŋ o ni yen gbubi o biebigu vieyala zoori hali ti sayi daadam. Di zooya-pam ni di kpaŋsi bihi ka be chaŋ shikuru n chaŋ kantirjaka bohim tuma tumbu. Samli nyeli zaŋ ti tingbani ni ti bo tini booni sheli beesic shikuru la n ti bia kam ka samli ka di puuni. Shikuriti ni yan doli so'sheŋa n wubisi bihi maa chirichi wubisibu tu ni jilima ni ladabisi be dini n doli bia maa n doli bihi maa talahi biebigu zalikpana maa.

Nahan nan lu n-zahim li

Baɗsim kobil'nyini bi nyuura.

Bia n̄un nua viela, n̄uni n samdi kpem dori.

Bi' gorigu kpem o ba.

Bia n̄uni nya wubisiri sun, n sa nya s̄habieyuni kpema.

Bia n̄un pili bieḡigu o tolitoli ku tooi be ka o kpee n̄un tuyi vuyi
n̄maa.

Bia yi mali kari o wubisibu bieḡigu ni o nyala n̄un yen di bieḡigu
nasara nyevuya ni.

Baɗsim yi bela hali china tingbani ni di tu ni bihi chaɗ paai li.

Di bi tu ni daadam zaɗ o gala zaa niɗ pie yini ni.

Be tohiri bia shikuru la ni o so leei andunia zaa toondana.

Be yi nyuhiri a mini woyira ka di bi sayira, becharimi ka nyuhri a mini
bihi.

Faralana bia yi chaɗ shikuru di ni yihi o gari o yi be puuni.

Daa zalibu dali ka be booni daa maa yuli.

Gbuyinli ku tooi doyi bua.

Di wahala n-ti a bi aka tigbani maa sa teei a yela a ti kani.

Bia n̄un so n-doli ba'bila n̄un nyela n̄un yen zoi ni sayilo.

8. Bihi talahi biehigu zalikpani njan wuhiri ti zilelini yela, vuhim mini diema saha.

Zaligu 12 ACRWC / Zaligu 9 Ghana Bihi Zalikpana

Gbunni Kahigibu

Bia kam tu ni o tooi nyari vuhim ka nmeri pohim din ni tooi che ka o nyar' yapala. Bilim nyela diema saha yuma ka di mi pala yoli n nyeli bee zan zali ban mali yiko konko. Nira yi kperi ti zileli yelayela ni, ni ti kaya ni taada di tiriti wuhirila bihi ni be ban be zileli ni mini be yanima n yuni amaa ni ka pa ni di wuhi be ni nya sheba. Bihi yi bi kperiti be yuma saha diemanima, ni tooi zi ningbuna yay' sheli mini be suhu ni dori shega na ka di mali nuu nmebu jendi be daalaafee zuyu ni lebiginsim. Zileli ni yelayela vuhim saha ni diema saha nyela din kpa n jendi bihi ni di dahi m ba paai tariga ka che ka be lebi ninvuyu manja biehigu ni.

Nahan n̄an lu n-zahim li

Bihi tu ni b̄e niᅇdi binyera din j̄endi bihi ka pa ni ninsarinsi.

Bihi nyarila yem kpantindaringa bihigu ni.

A yi bori ni a baᅇ bihi b̄ierim t̄o nyini layim a mini ba luᅇ'yini ka b̄e waligibu b̄e ko.

Di tum bihi barina dama b̄e suhiri na bi kpaᅇ ka ni tooi nya yelli kam.

Nambozobo zaᅇ ti bihi chaᅇ ti n̄manila suhupielli zaᅇ ti a daᅇ mini ayanima.

Nyini n̄un zaᅇ a nuu kpuᅇi bia zuᅇusaa n̄manila a zaᅇla a suhu kpuᅇi o ma.

Sahasheli yelikp̄ema yi ti b̄e bihigu ni ka a ȳen nya ka kparibubila ma kpabiri o ka n̄a wuhiri suhudoo, gubu ni yurilim.

9. Bihi talahi biehigu zalikpani njan wuhirini di gu ka tayi mushiiba/muyisigu, ni zileli ni yelayela din nye barinanima nti pahi kaya ni taada yelsheya ni zan pa talima

Zaligu 15, 16, 21 ACRWC / Zaligu 12, 13, 14 Ghana Bihi Zalikpana

Gbunni Kahigibu

Bia n kani m-bɔri wolinginsim, zan patalima ni muyisigu balibu kam, di nyela o yen zan o niɲ sheli, o hankali bee o dotali bee payatali. zilelini yelayela njan nye barinanima ni kaya ni taada yay' sheɲa di sheɲa n nye bia yi na pɔra ka kuli doo zaa nyela muyisigu maa balshɛɲa. Din pahi, so ku muyisi bia ni tum tuun sheli din yen dam o daalaafee zuyu, shikuru chandi bee bia maa lebiginsim. Bihi zaa tu ni gu ba ka che lala yelli ɲɔ, di yi niɲ ka di bela o danɲi, o shikuru, o ya tingbani ni etc o laamba, o dan puuni sheba, o yanimani be tingbani maa. Muyisigu balibu kam, zan pa talima ni ganbu ni tooi mali sahayayila yeliberi zan jendi bihi maa. Di sheɲa n nye o ningbuna yay' sheɲa ni tooi nya ninni, o yemgolinga, o kookali ni o biehigu niɲsim.

Nahan nan lu n-zahim li

A yi niŋ n̄jinsim sheli a zileli ni ka di lu vieyela n ti bihi a ya tiŋgbani,
yug a bi yen wum bia kumsi tiŋa maa ni.

Wuhimi bia wɔribali ka o zaŋli tuhi nyan o dimnima.

Zaŋmi chinchini pili bi a ka ŋɔ wuhiri ti gubu mini suhudoo.

Bihi yi wori waa golipiɛliga di wuhiribala yurilim ni taba hali ni
sɔhibiɛyu ni.

Diema diambu yim ko ni tooi yihi o kookali na.

Kuraya kuraya waa wabu wuhirila bihi ni be yum taba.

Zaŋmi chichini n pɔbi bi aka di tahi o ka o mali suhupiɛlli.

Gumi ka tahi bia ka nyɛvuli.

Bia ŋmebu bi viella.

Nira ŋun kpabi bia miri ka o chani kɔyili lobbu ni.

Gumi bi aka che yeli ni kpebu.

PŌHIM ZUYU LAHABALI

Sol'sheli ti ni doli n-kahigi kundi ŋɔ din yen che ka ti kpaŋsi baŋsim mini bihi jilima tibu zaŋ ti salo nyela pŏhim zuyu lahabali. Balan dimboŋɔ:

COMMUNITY RADIO FOR RURAL DEVELOPMENT - GUSHEGU

FM 94.7 MHZ

THE VOICE OF THE VOICELESS

Ban gbibi:

Pan African Organisation for Research and Protection of Violence on Women and Children (PAORP-VWC)

Ban sɔŋsi ka di nya nasara n-nye:

Kinderrechte Afrika e. V. (KiRA) and German Federal Ministry for Economic Cooperation and Development (BMZ)

Tuma Taachi:

Ban be tikpaŋsi yee zaligu kpaŋsibu

BAN VIHI KUNDU Ŋ

Pan African Organisation for Research and Protection of Violence on Women and Children (PAORP-VWC)

P.O. Box TL 2153 Tamale
Northern Region/Ghana
+233 5433 05470
paorp.vwc@gmail.com
www.pan-african-paorp.org

Kinderrechte Afrika e. V. (KiRA)

Schillerstraße 16
D-77933 Lahr/Germany
+49 7821 38855
info@kira-international.org
www.kira-international.org

ZAƁ KPA LIXIRI DIBU POLO

German Federal Ministry for Economic Cooperation and Development (BMZ)

Kundi ŋɔ nambu nyɛla PAORP-VWC mini KiRA ka so ku tooi deɛ li German Federal Ministry for Economic Cooperation and Development nima sani.

© PAORP-VWC/KiRA, 2022

BAN VIHI KUNDU NƆ

Pan African Organisation for Research and Protection of Violence on Women and Children (PAORP-VWC)

P.O. Box TL 2153 Tamale
Northern Region/Ghana
+233 5433 05470
paorp.vwc@gmail.com
www.pan-african-paorp.org

Kinderrechte Afrika e. V. (KiRA)

Schillerstraße 16
D-77933 Lahr/Germany
+49 7821 38855
info@kira-international.org
www.kira-international.org

ZADI KPA LIXIRI DIBU POLO

German Federal Ministry for Economic Cooperation and Development (BMZ)

Kundi nƆ nambu nyela PAORP-VWC mini KiRA ka so ku tooi deei li German Federal Ministry for Economic Cooperation and Development nima sani.

© PAORP-VWC/KiRA, 2022

